

Seneka o umijeću i blagodatima dokolice

Ivan Dodlek*

ivan.dodlek@kbf.unizg.hr

<https://orcid.org/0000-0002-6394-9577>

<https://doi.org/10.31192/np.20.2.1>

UDK: 1Seneca, L. A.

“377”

Nenad Malović**

nenad.malovic@kbf.unizg.hr

<http://orcid.org/0000-0001-6986-3582>

Izvorni znanstveni rad / Original scientific paper

Primljeno: 2. travnja 2022.

Prihvaćeno: 7. lipnja 2022.

Cilj rada je osvijetliti antički model dokolice koji proizlazi iz pera rimskog stoičkog filozofa Lucija Aneja Seneke. Na tragu povijesno-filozofskih istraživanja Pierrea Hadota – koji je promovirao ideju da antičku filozofiju valja shvaćati prvenstveno kao duhovnu vježbu radi realizacije umijeća življenja – to će se rasvjetljavanje temeljiti na tezi da je Seneka umijeće dokolice shvaćao i prakticirao kao dinamičko jedinstvo filozofske kontemplacije i moralno-praktičnog djelovanja utemeljenog na vrlinama koje oplemenjuju i uljuđuju duh. Svrha ovog istraživanja jest ponuditi uvid u Senekino osobno kontemplativno iskustvo, sačuvano na raznim mjestima njegove pisane ostavštine, kao podsjetnik i poticaj na traženje orijentira u suvremenom životnom okruženju. U njemu se, kao i u Senekino vrijeme, prepoznaju tri vrste čovjekova straha: od neimaštine, od bolesti i od nasilja rata. Senekina ideja i praksa dokonosti kontemplacije i dokonosti moralno-praktičnog djelovanja utemeljenog na vrlinama vidi se kao jedan od mogućih puteva za uznemirenog i prestrašenog suvremenog čovjeka da se s tim strahovima suoči.

Ključne riječi: dokolica, filozofija kao duhovna vježba, kontemplacija, Lucije Anej Seneka, Pierre Hadot, vrлина.

* Doc. dr. sc. Ivan Dodlek, Sveučilište u Zagrebu, Katolički bogoslovni fakultet, Vlaška 38, HR-10000 Zagreb.

**Izv. prof. dr. sc. Nenad Malović, Sveučilište u Zagrebu, Katolički bogoslovni fakultet, Vlaška 38, HR-10000 Zagreb.

Uvod

U mnogim znanstvenim i stručnim radovima sve se češće nailazi na tematizaciju dokolice shvaćene u okviru slobodnoga vremena koje radnoj, školskoj i studentskoj populaciji ostaje na raspolaganju izvan radnog mjesta, škole i fakulteta, pa se tu onda promišljanja uglavnom vrte oko pitanja: Na koji način i kojim sadržajima bi različite institucije trebale kreativno i rekreativno osmisliti slobodno vrijeme svojih radnika, učenika i studenata?¹ Smatramo da je ovakvo razumijevanje dokolice previše suženo. Ono, naime, ne uzima u obzir šire shvaćanje dokolice kao stanja duha koji u kontemplativnom usuglašavanju sa samim sobom, s drugima i sa svijetom u cjelini postaje pokretač slobodnog djelovanja pojedinaca i društva u nastojanju oko izgradnje u ljudskosti. Ovakvo je razumijevanje dokolice izvorno antičko i slijedom toga srednjovjekovno, a najviše ga je u suvremenosti – napose u odnosu na problem podređivanja čovjeka totalnome svijetu rada – iznova afirmirao filozof Josef Pieper.²

U ovom se radu nećemo baviti Pieperovom vizijom dokolice. Cilj našeg istraživanja je osvjetliti antički model dokolice koji proizlazi iz pera rimskog stoičkog filozofa Lucija Aneja Seneka.³ Na tragu povijesno-filozofskih istraživa-

¹ Usp. N. ZELIĆ, Pravedan grad, smislen posao i smisljena dokolica, *Političke perspektive: časopis za istraživanje politike*, 7 (2017) 1-2, 25-42; M. POLIĆ, R. POLIĆ, Vrijeme? Slobodno od čega i za što?, *Filozofska istraživanja*, 29 (2009) 2, 255-270; R. POLIĆ, Odgoj i dokolica, *Metodički ogleđi: časopis za filozofiju odgoja*, 10 (2003) 2, 25-37; R. POLIĆ, M. CRLJEN, Dan kada ja kuham (Odgoj za autonomno organiziranje vremena), *Metodički obzori: časopis za odgojno-obrazovnu teoriju i praksu*, 1 (2006) 1, 64-74; P. BAGARIĆ, Leisure, Loafing, and Life as Work. Discourses on Non-work and a new Working Class, *Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku*, 57 (2020) 1, 109-128; H. FARKAŠ, Slobodno vrijeme kao resurs u postindustrijskom društvu, *Amalgam*, 6-7 (2014) 6-7, 37-56.

² Usp. J. PIEPER, *Leisure. The Basis of Culture*, New York, 1963; isti, *Glück und Kontemplation*, München, 1979; isti, *Zustimmung zur Welt. Eine Theorie des Festes*, Berlin, 2012; isti, *Musse und menschliche Existenz*, u: isti, *Tradition als Herausforderung. Aufsätze und Reden*, München, 1963.

³ Lucije Anej Seneka (1. ili 4. g. pr. Kr. – 65. g. po. Kr.) bio je pripadnik rimske stoičke škole. Rođen je u Córdoba, španjolskoj provinciji Rimskog Carstva, kamo je njegova obitelj imigrirala. Njegov otac, Lucije Anej Seneka Stariji, trojici svojih sinova omogućuje vrhunsko obrazovanje u Rimu. Seneka je bio krhkoga zdravlja zbog čega je do 31. godine boravio u Egiptu. Nakon povratka okreće se političkoj karijeri koja je bila obilježena burnim razdobljima uspona i padova: najprije je za vrijeme cara Kaligule bio izgnan na Korziku da bi nakon povratka bio, najprije učiteljem cara Nerona, pa njegovim savjetnikom u upravljanju carstvom. Radi optužbe da je umiješan u Pizonovu urotu protiv cara, po Neronovu nalogu izvršio je samoubojstvo 65. godine. Seneka je uz političku karijeru bio i plodan pisac. Od filozofskih spisa sačuvani su: *Utjeha Marciji*, *Utjeha majci Helviji*, *Utjeha Polibiju*, *O srdžbi*, *O blaženom životu*, *O postojanosti mudraca*, *O smirenosti uma*, *O dokolici*, *O kratkoći života*, *O providnosti*, *Moralna pisma Luciliju*, *Prirodnoznanstvena pitanja*. Osim toga napisao je političku satiru *Pretvorba božanskog Klaudija u tikvu*, te deset tragedija (usp. J.-B. GOURINAT, *Stoicizam*, Zagreb, 2014, 82-83; D. JAGUŠIĆ, Predgovor prevoditeljice, u: SENEKA, *O kratkotrajnosti ljudskog života. Pisma majci i prijateljima*, prev. D. Jagušić, Zagreb, 2021, 8-10; T. MILUNOVIĆ, Pogovor. Lucije Anej Seneka – život, opus i stoički svjetonazor, u: L. A. SENEKA, *Moralna pisma Luciliju. Svezak drugi. Pismo 82-124*, prev. T. Milunović, Zagreb, 2016, 425-446).

nja Pierrea Hadota – koji je promovirao ideju da antičku filozofiju valja shvaćati prvenstveno kao duhovnu vježbu radi realizacije umijeća življenja – to će se rasvjetljavanje temeljiti na tezi da je Seneka umijeće dokolice shvaćao i prakticirao kao dinamičko jedinstvo filozofske kontemplacije i moralno-praktičnog djelovanja utemeljenog na vrlinama.⁴

Ovo istraživanje ne želi, dakako, zastupati puki restauratorski povratak tradiciji ili ponovno oživljavanje davno nestale filozofske škole.⁵ Prvotna svrha istraživanja je pokušaj da se ponovno iščita duhovno iskustvo starih – ovdje konkretno Seneke – da bismo u odnosu na njega propitali, dodatno razjasnili, pročistili, te tako izgradili vlastito kontemplativno iskustvo u odnosu na svoje životno okruženje. Držimo da je na temelju upravo takvog iskustva moguće onda iznjedriti i obrise modela moralno-praktičnoga djelovanja s obzirom na aktualne uzroke uznemirenosti osobnog i kolektivnog duha, koji se – kako u Senekino doba, tako i u ovo naše doba – svode na tri vrste straha: od neimaštine, od bolesti i od nasilja rata.

1. *Filozofija kao praksa duhovnih vježbi u službi umijeća življenja*

Cjelovit pojam filozofije od antike do renesanse – kako je to u svojim istraživanjima pokazao Juliusz Domański – uglavnom je tvorio strukturu jedinstva teorije i prakse. Cjeloviti je, dakle, pojam filozofije pretpostavljao neodvojivost etičke i spoznajne sastavnice u kojoj je etička teorija koju je naučavao neki filozof nastojala biti konkretizirana u njegovu moralnom životu, odnosno u praksi njegova vlastitog života.⁶ Drugim riječima, filozofi su od antike do renesanse

⁴ Treba reći da Hadotovo tumačenje antičke filozofije kao duhovne vježbe nije bez protivnika. John M. Cooper, potaknut upravo Hadotovim djelom, predbacuje mu da je neopravdano u antičku filozofiju naknadno implementirao religijske elemente, osobito iz Ignacijevih *Duhovnih vježbi* te da je u njegovu tumačenju filozofija izgubila primat razuma (usp. J. M. COOPER, *Pursuits of Wisdom: Six Ways of Life in Ancient Philosophy from Socrates to Plotinus*, Princeton, 2012, 18-20; 402). Diskusija o ova dva pristupa zahtijevala bi zasebnu opširnu i temeljitu studiju. U kontekstu govora o blagodatima dokolice prema Seneki priklanjamo se Hadotovu tumačenju zbog toga što su tekstovi koji se u ovom radu predstavljaju i žanrovski (pisma) i sadržajno (praktični životni savjeti) bliži onome kako to vidi Hadot.

⁵ Treba spomenuti da je stoička filozofija tijekom povijesti uvijek iznova doživljavala svoju renesansu, napose u vremenima društvenih i političkih kriza. (Tako je Seneka dobio svoje mjesto i na Rubensovoj slici *Četiri filozofa*.) Ne čudi stoga što se i u naše vrijeme njeni praktični elementi izvlače kao mogući putovi ako ne društvenog izlaska iz krize, onda barem osobnog preživljavanja kriznih i kaotičnih životnih okolnosti usmjeravanjem pogleda na ono što je uistinu bitno za čovjeka kao takvoga.

⁶ Domański pokazuje da se ta struktura zadržala čak i u srednjem vijeku kada se dogodila stanovita dezintegracija pojma filozofije, pri čemu se sve više ograničavala na područje spoznaje, dok je etička sastavnica pojma filozofije došla u drugi plan (usp. J. DOMAŃSKI, *Filozofija, teorija ili način života? Prijepori od antike do renesanse*, Zagreb, 2018, 33; 85-86).

bili svjesni da nije dovoljno samo znati kako treba živjeti, već je bilo važno i živjeti u skladu sa stečenim znanjem.⁷

U svojem pokušaju reaktualizacije psihagogičkog i terapijskog značenja antičke filozofije – ponajprije zbog osobnog uvjerenja da se u suvremenosti izgubila osobna i komunitarna dimenzija filozofije kao načina i izbora života – Pierre Hadot zastupa tezu da se nauk i djelovanje antičkih filozofa nije razvijao tek kao puko izlaganje nekog filozofskog sustava, već da je imao ponajprije odgojnu svrhu koja ima oblikovati duh.⁸ Tu je pak svrha u ovome: ne samo informirati, nego praktičnom filozofskom metodom, koja je kadra usmjeravati kako u mišljenju tako i u životu, prije svega formirati i transformirati duh pojedinca.⁹ Tako antička filozofija nije imala za cilj graditi ili izlagati tek neki životno neobvezujući konceptualni sustav, tj. filozofski diskurs ili teoriju.¹⁰ Ona je ponajprije bila filozofska duhovna vježba radi realizacije umijeća življenja.¹¹ Kao duhovna vježba antička je filozofija prvenstveno praksa koja je namijenjena radikalnoj duhovnoj promjeni vlastitog bića koja rezultira preobrazbom sebe. ¹² Filozofska se praksa duhovnih vježbi realizira u:

»Umijeću življenja, u konkretnom stavu, u određenom životnom stilu, što angažira cijelo postojanje. (...) Redu 'sebstva' i bitka: to je napredak kojim bivamo više, što nas čini boljim. To je obraćenje koje izokreće sav život, koje mijenja bitak i onoga tko ga ostvaruje. Prenosi ga iz stanja neautentičnog života, pomućenog nesvjesnošću, uznemirenog brigom, u stanje autentičnog života, u kojem čovjek postiže samosvijest, točno viđenje svijeta, unutaršnjeg mira i slobode.«¹³

Primjere takve filozofske prakse kao duhovne vježbe Hadot pronalazi kod Anaksagore, Empedokla, Sokrata, Platona, Aristotela, kinika, epikurejaca, a napose kod stoika što je, s obzirom na temu ovog rada, nama najzanimljivije. U trodjelnoj podjeli filozofije na logiku, fiziku i etiku stoici nisu učenike poučavali samo čistu teoriju logike, fizike i etike, već istovremeno i djelotvornu

⁷ Usp. isto, 29.

⁸ Usp. P. ADO, *Filozofija kao način življenja. Razgovor sa Žani Karlije i Arnoldom I. Dejvidsonom*, Beograd, 2011, 94-96; 101; 172.

⁹ Usp. isto, 142; 144-145.

¹⁰ Hadot, dakako, ne odbacuje teorijsko promišljanje, već želi istaknuti uzajamnu uzročnost između teorijskog promišljanja i konkretnog životnog izbora. U tom kontekstu naglašava da teorijsko promišljanje ide u određenom smjeru zahvaljujući osnovnom opredjeljenju unutrašnjeg života, a da se ova težnja unutrašnjeg života zauzvrat objašnjava i uobličava zahvaljujući teorijskom promišljanju. Štoviše, teorijski filozofski diskurs proizlazi iz egzistencijalne opcije i opet joj se vraća (usp. Ado, *Filozofija kao način življenja...*, 163; P. HADOT, *What is Ancient Philosophy?*, Cambridge – London, 2002, 3-5).

¹¹ Hadot navodi da su na njegovo razmatranje antičke filozofije u kontekstu duhovnih vježbi utjecali rad *Antropologija antičke Grčke* (1945.) L. Gerneta, zatim rad *Duhovno vođenje. Metoda duhovnih vježbi u antici* (1954.) P. Rabova, potom rad *Mit i misao Grka* (1964.) J.-P. Vernanta, te rad *Moć i mudrost* (1970.) G. Friedmanna (usp. Ado, *Filozofija kao način življenja...*, 140; 148-149).

¹² Usp. P. HADOT, *Duhovne vježbe i antička filozofija*, Zagreb, 2013, 218; Ado, *Filozofija kao način življenja...*, 141.

¹³ Hadot, *Duhovne vježbe i antička filozofija...*, 16-17.

praksu logike, etike i fizike.¹⁴ Za Hadota to znači da kod stoika logika nije samo teorija logike, nego je to praktična logika kao razmišljanje o pravilnoj vježbi mišljenja u svakodnevnom životu, kao npr. razlikovanje između onih stvari i događaja koji su do nas i onih koji nisu do nas, pa u skladu s takvim razlikovanjem onda i odluka da se ne uznemirujemo onim stvarima i događajima koji nisu do nas. Etika, nadalje, nije samo teorija etike, već je konkretna praktična primjena etičkih načela u iskustvu svakodnevnog života u zajednici djelujući u skladu s istinskim, a ne lažnim dobrima. Fizika pak nije samo teorija o fizici, već je to praktična fizika u smislu trajnog buđenja svijesti o tome da je pojedinac dio cjeline, kozmosa, pri čemu je zbilju potrebno promatrati ne toliko s individualističke perspektive, već više s univerzalne kozmičke perspektive, što bi opet imalo omogućiti komunitarni oblik življenja i djelovanja.¹⁵ Upravo ovakva jedinstvena dinamika filozofske teorije i prakse, uvida i djelovanja, imala bi učenika – u stoičkoj perspektivi – osposobiti za sve udarce sudbine kao što su siromaštvo, bolest, nasilje, rata, progonstvo, pa i sama smrt.

Ne želeći ulaziti podrobnije u stoičku praksu duhovnih vježbi – o čemu su dostupne istančane analize u Hadotovu obimnu djelu¹⁶ – usredotočit ćemo se u našem daljnjem razmatranju samo na Senekinu verziju filozofske prakse duhovnih vježbi koju konkretno prepoznajemo u njegovu tematiziranju umijeća dokolice.

2. Umijeće dokolice – jedinstvo filozofske kontemplacije i moralno-praktičnog djelovanja utemeljenog na vrlinama

U Senekinu bogatom pisanom opusu – u sklopu njegovih tzv. dijaloških spisa – nalazimo spis s područja filozofije morala naslovljen *O dokolici*.¹⁷ Posebno precizno i nedvosmisleno Seneka dokolicu određuje kao povlašteno vrijeme koje pojedinac provodi u samoći i odvojenosti od drugih. Smisao takvog

¹⁴ Hadot pritom polazi od stoičkog – ali i uopće u dugoj tradiciji povijesti filozofije tematiziranog – razlikovanja između filozofskog govora (teorije) kojemu odgovara poučavanje u školi i filozofskog života (djelovanja, prakse) kojemu odgovara institucionalna životna zajednica učitelja i učenika, a koja pretpostavlja poseban način života u obliku duhovnog vodstva, ispita savjesti, vježbi meditacije, kao i ispravnog življenja koje se očituje u brizi za zajedničko dobro unutar državne zajednice (usp. Ado, *Filozofija kao način življenja...*, 171).

¹⁵ Usp. isto, 150.

¹⁶ Usp. P. HADOT, *Philosophy as a Way of Life. Spiritual Exercises from Socrates to Foucault*, Oxford, 1995.

¹⁷ Spis *O dokolici* sačuvan je fragmentarno. Tekst rukopisa započinje usred rečenice i završava prilično naglo. Naslov djela poznat je iz sadržaja. Pretpostavlja se da je adresat bio Senekin prijatelj Seren koji je s epikurejstva prešao na stoicizam. Spis *O dokolici* je tako jedan od triju dijaloga upućenih Serenu, kome su posvećeni i spisi *O postojanosti mudraca* i *O smirenosti uma*. Kronološki se smatra posljednjim u nizu od ova tri dijaloga [usp. M. ROLLER, *The Dialogue in Seneca's Dialogues (and Other Moral Essays)*, u: S. BARTSCH, A. SCHIESARO (ur.), *The Cambridge Companion to Seneca*, Cambridge, 2015, 54-67].

повlačenja u samoću jest kvalitetno ispuniti vrijeme drugovanjem s najboljim filozofima, te pritom među njima izabrati filozofski uzor po kojemu bi valjalo moralno urediti vlastiti život koji je usklađen s vrlinom.¹⁸ To je, naime, takvo vrijeme u kojemu se pojedinac može posvetiti najprije promišljanju istine (teorija), a zatim istraživanju umijeća življenja i djelatnoj primjeni toga (praksa) te, dakako, nakon vlastitog životnog iskustva također i poučavanju drugih takvom putu prakse vlastite preobrazbe.¹⁹

Ključan moment dokolice je, dakle, vrijeme. Smatrajući ga najvećom životnom vrijednošću, Seneka drži da je vrijeme potrebno koristiti štedljivo, a ne rastrošno. Rastrošno ga troše oni koji nisu kadri imati cjelovit pogled na život, a to znači oni koji zaboravljaju na prošlost, zanemaruju sadašnjost i boje se budućnosti. To su oni koji su podložni metežu nemirnoga uma, pa su tijekom radnog vremena prezaposleni i previše zaokupljeni obavezama i jurnjavom, a slobodnim vremenom ne znaju raspolagati, pa ga troše ili u dosadi koja rezultira tjeskobom ili u spektaklima koji pojedinca odvrćaju od suočavanja sa samim sobom. Rastrošno korištenje vremena je za Seneku anti-dokolica označena s jedne strane kao prezaposlenost u nastojanju oko stjecanja luksuza i nepotrebnih stvari, a s druge strane kao besciljna lijenost i neproduktivna besposlenost očitovana u ispraznom provođenju slobodnog neradnog vremena. Štedljivo, međutim, vrijeme koriste oni čiji je um miran, pa mogu lutati svim životnim fazama bez žaljenja prisjećajući se prošlosti, bivajući svjesni i budni u sadašnjosti i bezbrižno očekujući budućnost. Njihov je um – naglašava Seneka slijedeći u tome Demokrita – *εὐθυμος* (*euthymos*). To će reći postojan, spokojan, smiren i nepokolebljiv um koji – niti usred zaokupljenosti svakodnevnim brigama i poslovima, a niti u slobodno vrijeme – ne zaboravlja voditi računa o dubljem poznavanju bilance vlastitog života, odnosno o onome što je vrijedno s obzirom na umijeće življenja: o usmjerenosti uma prema vrlinama i o njihovoj primjeni u skladu sa stečenim znanjem o tome kako treba živjeti i umrijeti. Poniranje duha u takvu vrstu znanja, a onda i praktično usklađivanje životnog djelovanja s tim znanjem za Seneku je dokolica.²⁰

Drugim riječima, dokolica je – kako Seneka piše u djelima *O smirenosti uma*, *Utjeha Helviji*, te u 36. pismu – kvalitetno ispunjeno vrijeme, a to može biti samo ono koje pojedinac posvećuje studiju slobodnih umijeća.²¹ Od svih pak je slobodnih umijeća za Seneku najizvrsnija filozofija. Zašto upravo filozofija? Obrazovanje u rimskim školama temeljilo se, naime, na studiju slobodnih umijeća (lat. *studia liberalia*) koji u klasičnom smislu uključuje tri niža (*trivi-*

¹⁸ Usp. L. A. SENEKA, *Filozofski spisi I. O dobročinstvima. O blagosti. O smirenosti uma. O dokolici*, prev. T. Milunović, Zagreb, 2018, 425.

¹⁹ Usp. isto, 431.

²⁰ Usp. Seneka, *O kratkotrajnosti ljudskog života...*, 27; 30; 35; 37; 47; 51-55; 90; isti, *Moralna pisma Luciliju. Svezak prvi. Pismo 1-81*, prev. T. Milunović, Zagreb, 2013, 3; isti, *Filozofski spisi I...*, 377-388; 385.

²¹ Usp. Seneka, *Moralna pisma Luciliju. Svezak prvi...*, 159; Seneka, *Filozofski spisi I...*, 385; Seneka, *O kratkotrajnosti ljudskog života...*, 97.

um: gramatika, retorika i dijalektika), te četiri viša (*quadrivium*: aritmetika, geometrija, astronomija i teorija glazbe).²² Svim ovim umijećima, međutim, Seneka u 88. pismu Luciliju suprotstavlja filozofiju kao jedino uzvišeno, snažno, plemenito i, stoga, slobodno umijeće. Filozofija je, naime, za njega jedini studij koji čovjeka čini slobodnim, jer filozofija jedina od svih umijeća kao svoj cilj ima težnju prema realizaciji mudrosti vrline nepromjenjivom spoznajom dobra i zla.²³ Tako Seneka misli da slobodnim umijećem treba zvati samo filozofiju koja jedina teži prema mudrosti vrline. Sva ostala umijeća, koja su za njega ne slobodni, već stručni studiji – *trivium* i *quadrivium* – potrebno je, naravno, učiti jer ona vrline objašnjavaju i tako pripremaju duh za njih. Međutim, ona ne vode duh k vrlinama.²⁴ Filozofija pak – kao težnja k mudrosti vrline – može pružiti vrlinu i vodi duh k vrlinama, jer jedino ona, za razliku od drugih umijeća, propituje o dobru i zlu i takvim propitivanjem upotpunjuje duh i čini ga slobodnim. Upravo zbog toga je jedino filozofija istinsko slobodno umijeće.²⁵

Ovakvim razumijevanjem i tumačenjem studija slobodnih umijeća u višem smislu, Seneka odskaka od ustaljenog razumijevanja i tumačenja njegovih suvremenika.²⁶ Dokoni su, dakle, i zaista živi za Seneku samo oni ljudi koji pronalaze vrijeme za filozofiju koja je učenje po kojemu se realizira umijeće življenja.²⁷ Provoditi vrijeme života u takvoj dokonosti za Seneku znači najvećma realizirati svoju ljudsku prirodu koja se ostvaruje kao jedinstvo filozofske teorije i prakse, odnosno kao misaono razmatranje zbilje i ujedno kao praktično djelovanje s obzirom na doumljena životna načela.²⁸ Ipak, žali se Seneka svojem prijatelju Luciliju:

»Razmišljam sam sa sobom koliko ljudi vježba svoje tijelo, a koliko malo njih vježba duh; kolika nastane strka za lažnu i bezvrijednu predstavu, a kakva je usamljenost oko dobrih umijeća; kako su slabi u duhu oni čijim se mišićima i ramenima divimo.«²⁹

Senekino je iskustvo, stoga, da u jačanju duha u najtežim trenucima života pomaže upravo filozofija o čemu također piše prijatelju Luciliju:

»Reći ću ti što mi je tada služilo kao utjeha, ali ću ti prije toga reći to da je samo to što me je umirivalo imalo učinak lijeka. Kao lijek služe čestite utjehe i što je god duh podiglo, koristi i tijelu. Meni su moja izučavanja služila kao spas. Filozofiji pribrajam u zaslugu što sam se podigao, što sam povratio snagu. Njoj dugujem život i ništa joj manje od toga ne dugujem.«³⁰

²² Usp. S. KUTLEŠA, *Artes liberales*, u: isti (ur.), *Filozofski leksikon*, Zagreb, 2012, 61.

²³ Usp. Seneka, *Moralna pisma Luciliju*. Svezak drugi..., 71; 81.

²⁴ Usp. isto, 79.

²⁵ Usp. isto, 81.

²⁶ Usp. isto, 70.

²⁷ Usp. Seneka, *O kratkotrajnosti ljudskog života...*, 43.

²⁸ Usp. Seneka, *Filozofski spisi I...*, 431; 435.

²⁹ Seneka, *Moralna pisma Luciliju*. Svezak prvi..., 419.

³⁰ Isto, 399.

Filozofija – kao najizvršnije slobodno umijeće – za Seneku je lijek, sklonište, sigurna luka, pouzdana zaštita i utočište duha prije svega zato što pojedincu istovremeno omogućava dokonost filozofske kontemplacije i dokonost moralno-praktičnog djelovanja utemeljenog na vrlinama.³¹

2.1. Dokonost filozofske kontemplacije

U filozofskoj tradiciji kontemplacija (lat. *contemplatio* – promatranje, razmatranje, razmišljanje;³² grč. *θεωρία/theōría* – gledanje, razmatranje, radost, užitak gledanja, slast za oči, spoznaja³³) ima dva međusobno povezana i neodvojiva momenta: spoznajni i moralni. U spoznajnom smislu ona označava duboko misaono usredotočenje koje je prije svega duhovna vježba razmatranja ili umnog poniranja u bit stvari, što za cilj ima nastojanje oko što cjelovitije spoznaje istine. Kontemplacija u tom kontekstu u antičkoj filozofiji omogućava trajan prijelaz ljudskog *logosa* od pojedinačnosti na cjelinu i obrnuto, prijelaz od cjeline na pojedinačnost. Ovaj spoznajni moment kontemplacije vodi istovremeno prema onom moralnom. Kontemplacija je, naime, umno gledanje uređenog makrokozmosa da bi se na temelju racionalne djelatnosti promatranja takvog božanskoga reda uspostavio moralni i političko-pravni mikrokozmos. Kontemplacija je u tom smislu onda i najuzvišeniji oblik moralnog života, jer je čovjek snagom dubljih duhovnih uvida kadar trajno nadilaziti samoga sebe da bi postajao sve sličniji božanskome kojemu je srodan po umu.³⁴ Uzimajući u obzir upravo ovu antičku tradiciju, Hadot će naglasiti da je filozofska kontemplacija model transformacije uobičajenog opažanja.³⁵ Model je to koji omogućuje pomak naše pozornosti s utilitarnog opažanja svijeta na bezinteresno, kontemplativno-egzistencijalno opažanje u kojemu se otvara prostor za promatranje dubljih, bitnih dimenzija vlastitog postojanja.³⁶

Za Seneku, kako piše u *15. pismu*, kontemplacija je prije svega – poput tjelesne vježbe koja jača mišiće i smanjuje obujam tijela – duhovna vježba kojom se njeguje duh i tako se proširuje njegova pozornost za dublja izučavanja filozofije. Onaj, naime, tko izučava filozofiju biva zdraviji, pokretljiviji i oštroumniji, a bez nje um je slab i bolestan. Um, dakle, kao i tijelo, valja vježbati umjereno, ali trajno i postojano.³⁷ Zbog toga je potrebno uteći se dokonosti filozofske kontemplacije koja je svetište vedrine i duhovne sigurnosti.³⁸ Po tom pitanju Seneka u *104. pismu* piše:

³¹ Usp. Seneka, *O kratkotrajnosti ljudskog života...*, 91-92; 125; Seneka, *Filozofski spisi I...*, 375; 391; 401.

³² Usp. V. GORTAN (ur.), *Latinsko hrvatski rječnik*, Zagreb, ¹²1995, 64.

³³ Usp. S. SENC (ur.), *Grčko-hrvatski rječnik za škole*, Zagreb, ³1991, 422.

³⁴ Usp. F. GRGIĆ, Kontemplacija, u: Kutleša (ur.), *Filozofski leksikon...*, 616-617.

³⁵ Usp. Hadot, *Duhovne vježbe i antička filozofija...*, 258.

³⁶ Usp. *isto*, 259-261.

³⁷ Usp. Seneka, *Moralna pisma Luciliju. Svezak prvi...*, 66-67.

³⁸ Usp. Seneka, *Moralna pisma Luciliju. Svezak drugi...*, 255.

»Počinjem se čitavim umom baviti znanstvenim radom. Ovome ne pridonosi mnogo mjesto ako duh samom sebi ne pomaže, duh koji će, ako bude htio, imati i usred poslova vremena za sebe samog: a onaj tko izabire mjesto i odaje se dokolici naći će posvuda gdje da se razvedri.«³⁹

Dokolica je vrijeme samoće i povlačenja od svakodnevice i od mase ljudi da bi se duh što više kretao u društvu filozofâ koji ga mogu učiniti boljim. Ona je, međutim, i vrijeme poučavanja drugih u onome što im može koristiti za duhovni život.⁴⁰ U tom smislu Seneka u *108. pismu* piše Luciliju:

»Onaj tko dolazi filozofu svaki dan neka donese sa sobom neko dobro: neka se vrati kući ili zdraviji ili sposoban ozdraviti. A on će se vratiti: u tome je snaga filozofije što ne pomaže samo onima koji je proučavaju nego i onima koji se s njom druže.«⁴¹

Dokonost filozofske kontemplacije u konačnici omogućava vrijeme za zdrav razum u kojemu se duh budi iz dubokog čvrstog sna nakon čega zadobiva istinsku spoznaju o cjelini prirode, o sebi i o odnosu prema ljudskom rodu.⁴² U tom kontekstu Seneka će – osvrćući se na one koji provode vrijeme u dokonosti filozofske kontemplacije – u *8. pismu* prijatelju Luciliju zapisati: »Vjeruj mi, oni za koje se čini da ne rade ništa obavljaju važne poslove; u isto vrijeme bave se ljudskim i božanskim stvarima.«⁴³

Dokonost filozofske kontemplacije omogućava ponajprije natapanje duha božanskim stvarima, a to se događa kada um uranja u nedokučive tajne kozmosa baveći se proživljenom praktičnom fizikom.⁴⁴ Kontemplativno promatranje kozmosa u njegovoj veličanstvenosti i prepoznavanje ljepote u svim stvorenjima za stoičke je filozofe bio način da probude u sebi ponajprije neku vrstu »kozmičke svijesti«. Bilo je to zapravo nastojanje da se stave u perspektivu cjeline, što im je omogućavalo ono što Hadot naziva »pogled odozgo«.⁴⁵ To je, naime, duhovna pozicija s koje je pojedinac kadar vidjeti svijet iz univerzalne perspektive i tako shvatiti da je samo malen i neznatan dio neizmjernog toka zbivanja kozmičke cjeline u kojoj je sve povezano.⁴⁶ Takav pogled odozgo jest snažno egzistencijalno proživljeno iskustvo koje pojedincu – kroz zadivljenost nad veličanstvenošću svijeta – omogućava duhovni doticaj nedokučive tajne postojanja o kojemu Seneka u spisu *O dokolici* piše na sljedeći način:

»Priroda nam je dodijelila radoznanu narav i, svjesna svoje vještine i svoje ljepote, stvorila nas je da budemo promatrači tolikih silnih njezinih čudesa – jer ona bi izgubila plod svog rada ako bi svoja djela tako velika, tako slavna, tako zna-

³⁹ *Isto*, 257.

⁴⁰ Usp. Seneka, *Moralna pisma Luciliju. Svezak prvi...*, 25-27; 61; 121.

⁴¹ Seneka, *Moralna pisma Luciliju. Svezak drugi...*, 281.

⁴² Usp. Seneka, *Moralna pisma Luciliju. Svezak prvi...*, 227.

⁴³ *Isto*, 29.

⁴⁴ Usp. *isto*, 159-161.

⁴⁵ Usp. Hadot, *Philosophy as a Way of Life...*, 238-248.

⁴⁶ Usp. Ado, *Filozofija kao način življenja...*, 151-153; 181; 208-209.

lački stvorena, tako sjajna i tako divna, ne samo na jedan način, izložila samoći. Kako bi znao da je htjela da je promatramo, a ne samo gledamo, vidi koje nam je mjesto odredila: postavila nas je u središnji dio svog djelovanja i omogućila nam je pogled na sve; nije samo čovjeka stvorila uspravnim, nego u namjeri da ga učini i sposobnim za promišljanje kako bi mogao pratiti pogledom zvijezde na njihovom putu od izlaska do zalaska i svoj pogled usmjeravati prema svemu, glavu mu je oblikovala u visini i postavila na gipki vrat; nadalje, vodeći po šest zvijezda po danu i po noći nijedan dio sebe nije ostavila nerazjašnjenim da bi mu tim čudesima koja je bila predstavila njegovim očima pobudila zanimanje i prema svemu ostalom. Jer mi ne vidimo sve niti stvarnu mjeru svega toga, već naše oko otvara sebi put za istraživanja i postavlja temelje istini da bi naša istraga mogla prijeći iz onog očitog na ono skriveno te da nešto otkrije starije od samog svijeta.«⁴⁷

Dokonost filozofske kontemplacije kroz ovakav pogled odozgo omogućava onda pojedincu također i bavljenje ljudskim stvarima, o čemu Seneka piše u 90. *pismu* prijatelju Luciliju kada mu objašnjava što to na svjetlo dana iznosi dokonost filozofske kontemplacije: »Podučava spoznaju prirode i samoga sebe.«⁴⁸

Mogućnost da promatra stvari iz univerzalne perspektive pomaže pojedincu, s jedne strane, da uvidi koliko je mnogo ljudskih stvari – koje su mu se možda često činile važnima – zapravo nevažno. S druge strane, univerzalna kozmička perspektiva, kao svijest o pripadnosti cjelini kozmosa, budi istovremeno u njemu »univerzalnu humanističku perspektivu«, odnosno svijest o pripadnosti cjelini ljudske zajednice, naglašava Hadot.⁴⁹ To pak pojedincu, nadalje, pomaže da se trajno odvaja od dimenzije pristranog, parcijalnog, samoljubivog ja, kako bi se mogao uzdizati na razinu racionalnog, višeg, umnog ja, tako da svijet i ljude ne gleda samo iz perspektive vlastitih interesa, već da bude kadar stavljati se na mjesto drugih radi odbacivanja egoističnog stajališta u korist doprinosa općem, zajedničkom dobru.⁵⁰ Seneka ovu univerzalnu humanističku perspektivu donosi u 48. *pismu* gdje piše Luciliju: »Ne može živjeti sretno nitko tko promatra samog sebe i koji sve okreće na svoju korist: moraš živjeti za drugoga ako želiš živjeti za sebe.«⁵¹

Osobitu pomoć u ovakvom odvajanju od samoga sebe i u okretanju prema drugima Seneka vidi u dokonosti filozofske kontemplacije o smrti. Dokono prijateljavanje s filozofima poučava, napominje Seneka, tome kako se umire.⁵² Misao o smrti, naime, kod stoika ima egzistencijalnu i moralno-praktičnu vrijednost.⁵³ Postajući kroz kontemplaciju o smrti svjestan prolaznosti vlastitog života pojedinac biva svjesniji vrijednosti postojanja i dragocjenosti sadašnjeg

⁴⁷ Seneka, *Filozofski spisi I. O dobročinstvima...*, 431-433.

⁴⁸ Seneka, *Moralna pisma Luciliju. Svezak drugi...*, 113.

⁴⁹ Usp. Ado, *Filozofija kao način življenja...*, 208-209; 251-255.

⁵⁰ Usp. isto, 111; 167.

⁵¹ Seneka, *Moralna pisma Luciliju. Svezak prvi...*, 201.

⁵² Usp. Seneka, *O kratkotrajnosti ljudskog života...*, 45.

⁵³ Usp. Ado, *Filozofija kao način življenja...*, 244.

trenutka koji mu neprestano izmiče i u kojemu kao da nikada u potpunosti ne prebiva.⁵⁴ Zato u spisu *O kratkotrajnosti ljudskog života* piše:

»Kažem ti, odredi granice i preispitaj dane svoga života – uvidjet ćeš da ti ih je preostalo vrlo malo – poput kakvih beskorisnih ostataka. (...) Najveća zapreka življenju jest iščekivanje, koje se nadvija nad današnjim danom i tako gubi sutrašnji. Uređujemo ono što je pod kontrolom Sudbine, a napuštamo ono što leži u našim rukama. U što si se zagledao? Kojem cilju stremiš? Čitava naša budućnost leži u neizvjesnosti. Živi sada.«⁵⁵

Kontemplacija o smrti u tom je kontekstu zapravo razmatranje o tome kako bolje živjeti i u tome se pokazuje moralno-praktična vrijednost ove vrste filozofske dokonosti u skladu sa Senekinom mudročću koja glasi: »Zašto je teško vratiti se odakle si došao? Tko god neće znati dobro umrijeti, živjet će loše.«⁵⁶ U *26. pismu* pak prijatelju Luciliju preporučuje:

»Ovaj je smisao jasan; izvrsno je učiti se umirati. (...) Razmišljaj o smrti; onaj tko to kaže zapovijeda da se razmišlja o slobodi. Onaj koji je naučio umirati nije naučio robovati; on je iznad svake moći ili doista izvan nje. Što njemu znači tamnica, straža ili brava na vratima? On ima slobodan izlaz.«⁵⁷

Dokona kontemplacija o smrti imala bi, prema Seneki, voditi prema takvoj slobodi koja je praksa moralnoga djelovanja i time umijeće življenja. Naime, prema njemu, dužnost i sadržaj života jest upravo djelovanje.⁵⁸ Zbog toga je cilj dokonosti filozofske kontemplacije postajati svakim danom sve bolji i time razvijati osjećaj za zajednicu i uljuđenost.⁵⁹ Iz toga pak onda slijedi da je od dokonosti filozofske kontemplacije neodvojiva dokonost moralno-praktičnog djelovanja utemeljenog na vrlinama, u kojoj se dokonost filozofske kontemplacije zapravo konkretno realizira i u kojoj pronalazi svoju praktičnu svrhu.

2.2. Dokonost moralno-praktičnog djelovanja utemeljenog na vrlinama

U spisu *O dokolici* Seneka napominje da se ljudska priroda realizira u tome da ima vremena za promišljanje, ali i da djeluje jer nema promišljanja bez djelovanja.⁶⁰ Dva su konkretna načina specifično ljudskog djelovanja. Prvi je rad na samome sebi u smislu izgradnje postojanog i nepokolebljivog uma na vrlinama. To ponajprije znači živjeti u skladu sa svojom racionalnom prirodom u težnji prema dobru. Drugi konkretan način specifično ljudskog djelovanja pak je sebe

⁵⁴ Usp. Seneka, *Filozofski spisi I...*, 403.

⁵⁵ Seneka, *O kratkotrajnosti ljudskog života...*, 29; 32.

⁵⁶ Seneka, *Filozofski spisi I...*, 405.

⁵⁷ Seneka, *Moralna pisma Luciliju. Svezak prvi...*, 125.

⁵⁸ Usp. Seneka, *Moralna pisma Luciliju. Svezak drugi...*, 393.

⁵⁹ Usp. Seneka, *Moralna pisma Luciliju. Svezak prvi...*, 15.

⁶⁰ Usp. Seneka, *Filozofski spisi I...*, 435.

učiniti korisnim za druge radi izgradnje jedinstva ljudskog roda kojim se održava život.⁶¹

Postojan i nepokolebljiv um gradi se na vrlini razboritosti kojom pojedinac – u trajnom razlikovanju između istinskih i lažnih dobara – postaje živim hramom i utočištem vrlinama mudrosti, umjerenosti, hrabrosti i pravednosti.⁶² Utemeljenje vlastitoga života na vrlinama – koje su za čovjeka najviše dobro jer jedine duh čine boljim – za Seneku je put prema punini sreće (blaženstvu) kojoj čovjek prirodno teži i koja u konačnici jest njegov životni cilj i smisao.⁶³ Takva sreća izgrađena na vrlini onda jest i istinska sloboda.⁶⁴ U tom kontekstu Seneka u spisu *O sretnom životu* piše:

»Istinska sreća temelji se na vrlini. Što ti ta vrлина savjetuje? Da za dobro ili zlo ne držiš ništa što ti se dogodi, a da nije proisteklo ili iz vrline ili iz nevaljalstva. Zatim, da ostaneš netaknut pred zlom ili dobrom, da bi tako mogao, koliko je valjano, oblikovati sebe na sliku Boga. Što ti obećava vrлина za takvu zadaću? Vrijednosti neizmjerne i jednake božanskim. Ni na što nećeš biti prisiljen, ni u čemu nećeš oskudijevati, bit ćeš slobodan, siguran, nedostupan šteti; ništa nećeš poduzimati uzalud, ništa ti se neće braniti, sve će ti dolaziti po želji, ništa te protivno neće zadesiti, ništa protiv tvoje volje i stava. Zar sama vrлина dostaje za sretan život? Kako to da savršena i božanska vrлина ne bi dostajala u izobilju – za savršenu sreću? Što može nedostajati čovjeku koji se postavio izvan želja? Koja to vanjska stvar treba čovjeku koji je sva svoja dobra postavio u sebe?«⁶⁵

Vrлина, dakle, učvršćuje um i tako ga čini neranjivim.⁶⁶ Vrлина je lijek za duh kojega održava zdravim tako što ga hrani hrabrošću i plemenitošću.⁶⁷ Vrлина pruža stalnu i bezbrižnu radost.⁶⁸ Na kraju, vrлина izgrađuje čovjeka nepokolebljiva duha koji je kao staložena, plemenita i uljudna osoba zapravo umjetnik života.⁶⁹ Na taj način vrлина pojedinca otvara čovjekoljublju, o čemu Seneka prijatelju Luciliju piše ovako:

»Kad bi nam bilo dozvoljeno pogledati u dušu dobrog čovjeka, o kako bismo vidjeli lijep i sveti lik, lik koji blista od čestitosti i mirnoće, odavde bi sjala pravednost, odande hrabrost, odavde opet umjerenost i mudrost! Osim toga i poštenje, uzdržljivost i strpljenje i darežljivost i uljudnost i – tko bi morao vjerovati? – čovjekoljublje, rijetka dobra osobina u čovjeku, bi razlijevalo svoj sjaj u njemu.«⁷⁰

⁶¹ Usp. *isto*, 141; 377; 383; 429.

⁶² Usp. Seneka, *O kratkotrajnosti ljudskog života...*, 72.

⁶³ Usp. Seneka, *Moralna pisma Luciliju. Svezak prvi...*, 383; Seneka, *Moralna pisma Luciliju. Svezak drugi...*, 415.

⁶⁴ Usp. Seneka, *Moralna pisma Luciliju. Svezak prvi...*, 163.

⁶⁵ L. A. SENEKA, *Dijalozi. O postojanosti mudraca. O providnosti. O sretnom životu. Florilegij*, prev. Z. Milanović, Zagreb, 2007, 103.

⁶⁶ Usp. Seneka, *O kratkotrajnosti ljudskog života...*, 83.

⁶⁷ Usp. Seneka, *Moralna pisma Luciliju. Svezak prvi...*, 279; 389; Seneka, *Dijalozi. O postojanosti mudraca...*, 88.

⁶⁸ Usp. Seneka, *Moralna pisma Luciliju. Svezak prvi...*, 125.

⁶⁹ Usp. Seneka, *Dijalozi. O postojanosti mudraca...*, 89.

⁷⁰ Seneka, *Moralna pisma Luciliju. Svezak drugi...*, 335.

Čovjekoljublje je, naime, preduvjet za realizaciju onog drugog načina specifičnog ljudskog djelovanja, a to je sebe učiniti korisnim za sugrađane i za sve ljude da bi pojedinac mogao služiti interesima zajedničkog ili općeg dobra.⁷¹ O tome u spisu *O dokolici* Seneka piše:

»Od čovjeka se dakako traži da bude ljudima koristan, mnogima ako je to moguće, ako nije, onda nekolicini. Ako nije niti to moguće, onda onim najbližima, a ako ne njima, onda sebi. Jer kada sebe čini korisnim za druge, vrši javnu službu.«⁷²

Temelj sloge i društvenosti – tako Seneka u spisu *O dobročinstvima* – po kojemu možemo opstati kao ljudska bića je pomaganje uzajamnim dobročinstvima. Voditi se vrlinom bezinteresnog dobročinstva znači realizirati svoju srodnost s božanskim i zbog toga je dobročinstvo konkretan odraz vrijednosti i plemenitosti duha. Plemenit čovjek dobročinstvo ne iskazuje niti zbog neke vlastite koristi, niti zbog iskazivanja moći, niti zbog stjecanja slave i hvalisanja, već posve iskreno radi koristi onoga koji ga prima i kojemu će služiti na dobro zbog čega dobročinitelj u samom takvom činu dobročinstva vidi nagradu za svoje djelo. Stoga upravo dobročinstvo razvija onu društvenu nadosobnu plemenitu vrlinu nesebičnosti i čovječnosti po kojoj se mogu nadići egoizam i nezahvalnost koji razjedinjuju slogu ljudskog roda, koja jedina može održavati bolji i sigurniji suživot.⁷³ Svjestan, ipak, da je ljudska volja slaba i često kolebljiva u realizaciji kako osobnih tako i nadosobnih društvenih vrlina pravednosti, velikodušnosti i umjerenosti, Seneka preporučuje svakome tko se želi izgrađivati kao umjetnik života da trajno preispituje svoju savjest.⁷⁴ Ispitati savjest, naime, za Seneku znači preispitati je li i na koji način pojedinac iskazivao ili nije dovoljno iskazivao dobročinstva jer je – citira ovdje Epikura – spoznaja vlastitih grijeha početak duhovnoga zdravlja i jer onaj tko ne zna da griješi, ne želi se niti popravljati.⁷⁵ Tako će svojem prijatelju Luciliju poručiti:

»Požuri k meni, ali prije k sebi samome: usavršavaj se i prije svega pobrini o tome da budeš sa sobom suglasan. Kad god budeš htio ispitati jesi li nešto dovršio, promotri želiš li danas isto što i jučer.«⁷⁶

Za Seneku se, dakle, vrlina – kako smo to ovdje nastojali pokazati – ostvaruje kroz dokonost kontemplacije o vrlini, ali ujedno i kroz ovakvu dokonost konkretnog moralno-praktičnog djelovanja. O tome u spisu *O dokolici* piše sljedeće:

⁷¹ Usp. Seneka, *Filozofski spisi I...*, 383.

⁷² *Isto*, 429.

⁷³ Usp. *isto*, 121; 129; 131; 137; 141; 147; 149; 207.

⁷⁴ Usp. L. A. SENEKA, *Rasprava o gnevnu*, prev. N. Todorović, Beograd, 1983, 99-100.

⁷⁵ Usp. Seneka, *Moralna pisma Luciliju. Svezak prvi...*, 131; Seneka, *Filozofski spisi I...*, 135; 145; 213;

⁷⁶ Seneka, *Moralna pisma Luciliju. Svezak prvi...*, 157.

»Kao što nije nikako vrijedno hvale težiti bogatstvu bez ikakve ljubavi prema vrlinama i bez razvijanja sposobnosti te obavljati samo gole poslove – jer se to mora međusobno prožimati i nadovezivati jedno na drugo – tako je vrlina prepuštena dokolici bez djelovanja nesavršeno i beživotno dobro nikada ne iznoseći na vidjelo što je usvojila. Tko bi mogao zaniijekati da ona mora svoje učinke iskušati na djelu i ne samo pomišljati što bi trebalo činiti, nego ponekad uposliti ruku i ono što je osmislila učiniti stvarnim?«⁷⁷

Dokolica je za Seneku vodič kroz život. Ona stoga jest jedinstvo riječi i djela, odnosno jedinstvo dokonosti kontemplacije i dokonosti moralno-praktičnog djelovanja utemeljenog na vrlinama koje oplemenjuju i uljuđuju duh.⁷⁸ Upravo kao takvo jedinstvo filozofska dokolica:

»Oblikuje i izgrađuje duh, uređuje život i upravlja činima, pokazuje nam što treba činiti, a što propustiti, sjedi za kormilom i usmjerava pravac plovidbe nas koji smo neodlučni u nesigurnosti.«⁷⁹

Aktualnost ovih Senekih uvida o dvostrukoj dimenziji dokolice nije, čini se, izbljedjela do dana današnjega. Ona se – kako ćemo to nastojati pokazati u sljedećem poglavlju – pokazuje kao mogući duhovni odgovor i lijek za u mnogočemu nemirna vremena suvremene zbilje.

3. Aktualnost Senekina umijeća dokolice

Razumjeti filozofske sustave starine, a onda u skladu s time i ispravno tumačiti filozofske teorije, djela i životne prakse mislilaca koji te sustave predstavljaju, može se samo iz konteksta u kojemu su nastajali i razvijali se. Filozofska škola stoicizma pojavila se na pozornici povijesti u Ateni početkom 3. st. pr. Kr. u burnom helenističkom razdoblju političkog kraha grčkih gradova-država, nakon smrti Aleksandra Velikog, kada su njegovi nasljednici dijadosi – uglavnom njegovi generali Ptolomej, Lizimah, Seleuk – u međusobnim borbama podijelili carstvo.⁸⁰ Ekonomska, intelektualna, društvena i napose moralna kriza uzrokovana političkim i kulturnim previranjima toga vremena obilježila je helenistički svijet potresnim duhovnim nemirom i nesigurnošću. Uz epikurejstvo i skepticizam, koji su svojim filozofskim nazorima nastojali odgovoriti na ovu krizu vremena, pojavila se i stoička filozofija koja je duhovno utočište nemir-

⁷⁷ Seneka, *Filozofski spisi I...*, 435.

⁷⁸ Usp. Seneka, *Moralna pisma Luciliju. Svezak prvi...*, 165; 321; Seneka, *Moralna pisma Luciliju. Svezak drugi...*, 293.

⁷⁹ Seneka, *Moralna pisma Luciliju. Svezak prvi...*, 71.

⁸⁰ Usp. P. PETIT, A. LARONDE, *Helenistička civilizacija*, Zagreb, 2010, 7-38; 105; J. BRUNSCHWIG, D. SEDLEY, Helenistička filozofija, u: P. GREGORIĆ, F. GRGIĆ, M. HUDOLET-NJAK GRGIĆ (ur.), *Helenistička filozofija. Epikurovci, stoici, skeptici*, Zagreb, 2005, 1-2.

nom i nesigurnom helenističkom čovjeku pružala u obliku etičkih načela, koja bi imala davati praktične smjernice za umijeće življenja.⁸¹

Kao jedan od značajnijih predstavnika stoicizma u rimsko doba – dakako, uz Epikteta (oko 60. – oko 100.) i Marka Aurelija (121. – 180.) – Seneka je, u sada već nešto inovativnije preoblikovanoj stoičkoj etici u odnosu na staru stou, nastojao odgovoriti na krizu svojega vremena, koje je za njega osobno, ali i za njegove suvremenike, također bilo obilježeno dubokim duhovnim nemirom. Na temelju osobnog iskustva izgnanstva, zatim iskustva složenosti međuljudskih spletkarskih odnosa koje je iskusio u dugoj i burnoj političkoj karijeri, pa iskustva patnje i boli njegovih bližnjih i daljnjih suvremenika, kao i iskustva uvida u sve slabosti promjenjive i ćudljive ljudske prirode koje se pokazuju kobnim kako u osobnim, tako i u društvenim odnosima, Seneka nam u svojim spisima donosi jasan i nedvosmislen uzrok duhovnoga nemira njegovoga vremena. To je kriza ljudskosti.⁸²

Čitajući Senekine spise otkrivamo da su posljedice te krize poroci kao što su: iskvarenost, zloba, izopачenost, okrutnost, sklonost intrigama, prevrtljivost, nesnošljivost, častohleplje, bahatost, otimanje, prijevara, nepravda, pohlepa, podlost, nekontrolirani hirovi, pokvareni stil života, trčanje za bogatstvom pod svaku cijenu itd.⁸³ Čovjek njegova vremena – kako nam ga ilustrira Seneka – nemiran je i nestabilan zato što je nezadovoljan sa samim sobom. Takav je pak zato što je duhovno lijen i ne radi na oblikovanju svoje prave, ljudske prirode koja se ostvaruje samo onda kada sjaji vrlinom. Naime, zbog moralne nepostojanosti koja je uzrokovana nestabilnošću uma – koji pak je pod jakim utjecajem neispunjenih želja i žudnji – čovjek njegova vremena živi u duhovnom metežu koji se očituje kao beznađe i zloćudnost spram drugih ljudi.⁸⁴ Čovjek njegova vremena – dalje dijagnosticira Seneka – bježi od samoga sebe na različite načine. Najprije misli da mora neprestano mijenjati i poboljšavati vanjske životne uvjete, pa ga zavodi iluzija prezaposlenosti, da bi se na kraju iscrpio u borbi za društvenim položajima i statusima. Kada se pak zasiti takvog zaposlenog besposličarenja i ostalih zamornih aktivnosti koje rezultiraju bolnom i ispraznom dosadom, daje se ili na daleka putovanja kao lualica koja ne podnosi mirovanje ili dopušta da mu pozornost odvlače raznorazne distrakcije spektakala.⁸⁵

Kao lijek za ovakav metež i duhovni nemir, Seneka svojem uznemirenom suvremeniku preporučuje povratak samome sebi. To pak se ostvaruje tako da um pozornost s vanjskih stvari preusmjeri na samoga sebe i da se posveti brizi

⁸¹ Usp. B. RUSSEL, *Povijest zapadne filozofije*, Zagreb, 2010, 201-209; 229-243.

⁸² Usp. Seneka, *Moralna pisma Luciliju. Svezak drugi...*, 207; 311; 335.

⁸³ Usp. Seneka, *Filozofski spisi I...*, 395; Seneka, *O kratkotrajnosti ljudskog života...*, 75; 78; Seneka, *Moralna pisma Luciliju. Svezak prvi...*, 163; Seneka, *Moralna pisma Luciliju. Svezak drugi...*, 31; 361.

⁸⁴ Usp. Seneka, *Filozofski spisi I...*, 379-381.

⁸⁵ Usp. Seneka, *O kratkotrajnosti ljudskog života...*, 35; 54; 90; Seneka, *Moralna pisma Luciliju. Svezak prvi...*, 129; Seneka, *Filozofski spisi I...*, 409.

o sebi da bi postigao istinsku radost koja se razlikuje od one površne.⁸⁶ To se može dogoditi samo u interesu uma za dobra umijeća kojima se um posvećuje u dokonosti kontemplacije i dokonosti moralno-praktičnog djelovanja utemeljenog na vrlinama, o čemu smo razmatrali u prethodnim poglavljima.⁸⁷

Cjelokupna povijest od Seneka pa sve do naših dana pokazuje koliko se tema o potrebi duhovnoga mira i postojanosti uma uvijek iznova aktualizirala. Očito je to tako zato što svako vrijeme nosi svoja vlastita bremena uznemirenosti i nestabilnosti. Unatoč nestanku službene stoičke škole u 3. stoljeću, njihova su učenja – kako je to pokazao Jean-Baptiste Gourinat – preživjela u raznoraznim preobrazbama sve do danas.⁸⁸ To samo pokazuje koliko je bezvremena vrijednost predaje i duhovnosti staroga vijeka. Ono što je osobito kroz povijest ostalo aktualno – slažu se u tome razni istraživači – jest stoička etička perspektiva.⁸⁹ Unutar te perspektive osobito mjesto, držimo, zauzima i trajna aktualnost Senekinih uvida i preporuka vezanih uz umijeće dokolice.

Poteškoće s kojima se susretao Seneka, prije svega, kroz uvide u vlastitu nutritinu, kao i kroz iskustvo suživota sa svojim suvremenicima, zapravo su poteškoće s kojima se trajno susreće zapadna kultura. To su slabosti nestabilnog i nespokojnog pojedinca, te slabosti iskvarenog društva koje nam je ocrtao u tako istančanim obrisima u kojima je vrlo lako prepoznati ponajprije samoga sebe, a onda i aktualnu društveno-kulturnu zbilju. Ponizno priznajući da je kao nestabilno i promjenjivo biće i sâm dio problema, Seneka se u svojim etičkim spisima ne uznosi naduto, niti visoka docira svoje adresate. Bez obzira je li razlog njegova pisanja neka konkretna životna situacija s obzirom na koju svojim spisom želi dati neki savjet ili samo utjehu, ili je pak to poticajno pisanje upućeno prijateljima i rođacima, Seneka je svjestan vlastite duhovne nesavršenosti i nedovršenosti s obzirom na stoički etički ideal, a to je ideal mudraca koji zna da je vrлина jedino pravo sredstvo za blažen život i jedino dobro.⁹⁰ Unatoč svijesti o teškoj dohvatljivosti tog ideala, ono čega je Seneka također svjestan jesu beskrajne mogućnosti trajnog samousavršavanja ili pokušaja dovršavanja u ljudskosti snagom mudrosti vrline kojoj vodi filozofija. Upravo zbog toga svojim čitateljima – kako u prošlosti, tako i danas – Seneka pokazuje da prema mudrosti vrline valja hrabro i odlučno kročiti i da je to put

⁸⁶ Usp. Seneka, *Moralna pisma Luciliju. Svezak prvi...*, 105; Seneka, *Filozofski spisi I...*, 411-413.

⁸⁷ Usp. Seneka, *Moralna pisma Luciliju. Svezak prvi...*, 239.

⁸⁸ Usp. Gourinat, *Stoicizam...*, 95-104.

⁸⁹ U ovom radu naglasak je na Senekinoj dokolici kao pretpostavci kontemplacije koja vodi prema etički ispravnom djelovanju, a ne na etici. Više o aktualnosti stoičke etičke perspektive, uz Gourinata, vidi: Z. MILANOVIĆ, *Vrijeme mudrih*, u: Seneka, *Dijalozi. O postojanosti mudraca...*, 12-15; Z. MILANOVIĆ, *Seneka. Ideal i kult stoicizma*, Zagreb, 1995, 60; Gourinat, *Stoicizam...*, 102; Ado, *Filozofija kao način življenja...*, 161; O. APELT, *Predgovor*, u: Seneka, *Filozofski spisi I...*, XVIII; B. WILLIAMS, *Smisao prošlosti. Oglеди o povijesti filozofije*, Zagreb, 2015, 73-76.

⁹⁰ Usp. Seneka, *Moralna pisma Luciliju. Svezak prvi...*, 357.

koji traje čitav život.⁹¹ Svjetlo koje obasjava taj put, prema Seneki, jest dokolica. Dokonost kontemplacije (filozofska teorija) jedino je umijeće koje upotpunjuje duh nepromjenjivom spoznajom dobra i zla, da bi onda po toj spoznaji bila moguća dokonost moralno-praktičnog djelovanja utemeljenog na vrlinama koje oplemenjuju i uljuđuju (filozofska praksa).⁹²

U stoicizmu – kako je to naglasio Hadot – filozofiranje je kao umijeće kontinuiran čin koji se poistovjećuje s načinom života. Zato je to trajan čin kojega treba obnavljati svakog trenutka, pa ga se može definirati kao čin usmjerenja k pozornosti. U stoicizmu, nastavlja Hadot, ta je pozornost usmjerena prema ostvarenju etičkog ideala mudrosti vrline kao suglasnosti volje sa zakonom razuma. Da bi ta pozornost bila trajno živa i da bi tako omogućila umijeće življenja, potrebna je stalna vježba kontemplacije u kojoj pojedinac ispituje vlastitu savjest, obnavlja svijest o konačnosti vlastitog života, podsjeća se da je tek fragment u odnosu na cjelinu koja ga neizmjerljivo nadilazi, produbljuje svijest o vrijednosti sadašnjeg trenutka, te razlikuje između istinskih i lažnih dobara.⁹³ Seneka je takvo kontinuirano aktivno usmjerenje k pozornosti vidio u neprekinutoj dokolici koja je najvažniji »posao« života.⁹⁴ Ona je prije svega vrijeme konstantnog učenja vrline. U tom smislu Seneka kaže: »Toliko dugo treba učiti kako živiš, koliko dugo živiš.«⁹⁵

Ona je, međutim, za Seneku i čin trajnog življenja vrline.⁹⁶ Senekino umijeće dokolice, stoga, i današnjem vremenu i kulturi progovara o mogućim putovima snažnije integracije teorije kao vježbe duha u mišljenju i spoznaji istine, te prakse kao vježbe duha u usmjerenju volje prema ostvarenju osobnih i nadosobnih vrednota radi duhovnog napretka pojedinca i društva.

Zaključak

Kada tvrdi da filozofska dokolica – shvaćena kao djelatnost uma koju odlikuje kontemplativno promatranje – vodi prema stanju savršene blaženosti, Seneka nije naivac koji nerealno i kroz ružičaste naočale promatra život.⁹⁷ U *14. pismu* prijatelju Luciliju posve jasno i nedvosmisleno do izražaja dolazi njegov realizam kada vrlo pronicljivo primjećuje da ljudski duh trajno opsjedaju tri vrste straha, a to su: strah od neimaštine, strah od bolesti i strah od nasilja rata.⁹⁸

⁹¹ Usp. Seneka, *Moralna pisma Luciliju. Svezak drugi...*, 91; 205.

⁹² Usp. *isto*, 81.

⁹³ Usp. Hadot, *Duhovne vježbe i antička filozofija...*, 222.

⁹⁴ Usp. Seneka, *Moralna pisma Luciliju. Svezak prvi...*, 347.

⁹⁵ *Isto*, 379.

⁹⁶ Usp. *isto*, 381-385.

⁹⁷ Usp. Seneka, *Moralna pisma Luciliju. Svezak drugi...*, 113.

⁹⁸ Usp. Seneka, *Moralna pisma Luciliju. Svezak prvi...*, 59.

Ovi strahovi trajan su izvor uznemirenosti osobnog i kolektivnog duha. Stoička misao o dokolici rođena je kao odgovor na ovakve temeljne strahove koji su označili nemirna vremena 4. st. pr. Kr., te je kroz Senekino pero i životno djelovanje bila aktualna kao lijek za iste ove strahove za uznemiren duh čovjeka 1. st. po. Kr. Naše vrijeme kao da se ni po čemu ne razlikuje od spomenutih razdoblja starine. Strah od neimaštine, strah od bolesti, te strah od nasilja rata ušli su u životne pore svakog pojedinog stanovnika našeg planeta. Pitanje je: Može li se uznemireni i prestrašeni duh današnjeg čovjeka ponovno uteći Senekinoj ideji i praksi dokonosti kontemplacije i dokonosti moralno-praktičnog djelovanja utemeljenog na vrlinama?

Čini nam se da može ako, naravno, uzima u obzir i vodi računa o suvremenom društveno-kulturnom kontekstu i zbivanjima. Dokonost, naime, kontemplativnog proučavanja života kakvog preporučuje Seneka i danas može jamčiti pronalaženje unutarnjeg mira u prepoznavanju nepovredivosti dostojanstva postojanja, napose s obzirom na sve učestalije njegove vanjske ugroženosti. Dokonost beskompromisnog potvrđivanja moralno-praktičnih načela i danas – više nekog ikada – ostaje neodgodiv zahtjev ljudskom rodu ako želi sačuvati goli život. Aktualan politički narativ, na tragu kriza koje su zahvatile svijet, sve je glasniji u konstataciji da čovječanstvo stoji pred promjenom koja zahtijeva odmak ne samo od dosadašnjeg načina života obilježenog prekomjernim konzumerizmom i njegovim posljedicama za zajednički dom, nego i odmak od dosadašnjeg, barem u okviru tzv. zapadnog svijeta, načina razmišljanja. U tom kontekstu pogrešno je Senekine savjete uzimati selektivno radi boljeg poslovnog pozicioniranja i efikasnijeg upravljanja ljudskim resursima u okviru postojećeg kapitalističkog vrhunskog dobra, tj. neprestanog povećanja profita.⁹⁹ Izlaz iz krize nikada ne vodi istim putem kojim se u krizu dospjelo.

Senekina promišljanja nisu akademski nerazumljiva, već osvajaju svojom jednostavnošću, životnom bliskošću i uvidima koji pogađaju čovjeka u njegovoj ljudskosti. Njegovo filozofiranje potvrđuje se kao istinska filozofija u svojem izvornom smislu – kao ljubav prema mudrosti koja se prelijeva u svakodnevni život upravo u onom segmentu u kojem je čovjek najviše čovjek – u njegovoj praktičnoj moralnosti. Dokonost kontemplacije kao učiteljice naših umova i dokonost moralno-praktičnog djelovanja utemeljenog na vrlinama kao umijeće života ostaju, dakle, za misaono biće vrlo aktualan poziv na slobodu koju na svakom koraku ugrožava glupost onog niskog, podlog i ropskog, koje je podložno raznoraznim divljim strastima.

⁹⁹ Ovdje se misli na pokušaje komercijalizacije izabranih stoičkih ideja u formi tečajeva ili literature za samopomoć.

Ivan Dodlek* – Nenad Malović**

Seneca on the Art and Benefits of Leisure

Summary

The aim of the paper is to shed light on the ancient model of leisure derived from the writings of the Roman Stoic philosopher Lucius Annaeus Seneca. In line with the historical-philosophical research by Pierre Hadot – who promoted the idea that ancient philosophy should be understood primarily as a spiritual exercise for the purposes of realizing the art of living – this enlightenment will be based on the thesis that Seneca understood and practised the art of leisure as a dynamic unity of philosophical contemplation and moral-practical action founded on the virtues that ennoble and humanize the spirit. The purpose of this research is to offer an insight into Seneca's personal contemplative experience, preserved in various places of his written legacy, as a reminder and encouragement to seek landmarks in the modern living environment. In it, as in Seneca's time, three types of human fear can be recognized: fear of poverty, fear of disease and fear of the violence of war. Seneca's idea and practice of the leisure of contemplation and the leisure of moral-practical action based on virtues is perceived as one of the possible ways for an anxious and frightened modern man to face those fears.

Key words: contemplation, leisure, Lucius Annaeus Seneca, Pierre Hadot, philosophy as a spiritual exercise, virtue.

(na engl. prev. Emanuel Maloča)

---

* Ivan Dodlek, PhD, Assist. Prof., University of Zagreb, Catholic Faculty of Theology, Vlaška 38, HR-10000 Zagreb; E-mail: ivan.dodlek@kbf.unizg.hr.

**Nenad Malović, PhD, Assoc. Prof., University of Zagreb, Catholic Faculty of Theology, Vlaška 38, HR-10000 Zagreb, Croatia; E-mail: nenad.malovic@kbf.unizg.hr.